

Sübutların qiymətləndirilməsi və istintaq fərziyyələrinin qurulmasında daxili inamın rolu

Istintaq və məhkəmə orqanlarının cinayət işi üzrə həqiqətin müəyyən edilməsinə dair fəaliyyəti keçmişdə baş verən hadisələrə, faktlara və hallara yönəlmiş olur. Təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və məhkəmə hadisələrin bilavasitə müşahidəçisi olurlar. Buna görə də cinayət işi üzrə istintaq aparən şəxsin fəaliyyəti bilavasitə özünün müşahidə etmədiyi halların tədqiqinə yönəlir. Bu halların müəyyən edilməsi cinayətin maddi izləri və cinayət hadisəsi ilə əlaqədar halları müşahidə etmiş şəxslərin məlumatları – yəni ümumilikdə sübutetmə prosesində əldə edilmiş məlumatlarla mümkündür.

Sübutetmə cinayət prosesual fəaliyyətin ən əsas məqsədlərindən biridir. Maddi sübutetmənin əsasında cinayət-prosessual normalarla tənzimlənən sübutetmənin qaydaları durur. Sübutetmənin anlayışı Azərbaycan Respublikası CPM-nin 138.1-ci maddəsində belə göstərilmişdir: “Sübutetmə ittihamın qanuni, əsaslı və ədalətli həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən halların müəyyən edilməsi məqsədilə sübutların əldə edilməsindən, yoxlanılmasından və qiymətləndirilməsindən ibarətdir”.

Buradan görünür ki qanunvericilik sübutetmə prosesinin tərkib hissələrini sübutların toplanılması, yoxlanılması və qiymətləndirilməsi kimi müəyyənləşdirir. Sübutetmə prosesinin məqsədi obyektiv həqiqətin

ortaya çıxması üçün sübut edilməli olan halların müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Cinayət prosesində sübutların aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

- a) baş vermiş cinayət hadisəsində mövcud gedişatı başa düşmək üçün lazım olan faktiki məlumatlardır;
- b) işin düzgün həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən ictimai təhlükəli əməlin, təqsirləndirilən şəxsin, əməlin onun tərəfinə törədilib törədilməməsinin, hadisənin mövcudluğu və ya mövcud olmadığı haqqında nəticəyə gəlinməsinə imkan verən faktiki məlumatlardır;
- c) yalnız şahidin, zərərçəkmiş şəxsin, təqsirləndirilən şəxsin ifadələrində, eksperin rəyində, maddi sübutlarda, istintaq və məhkəmə hərəkətlərinin protokollarında və başqa sənədlərdə əks olunan faktiki məlumatlardır;

d) qanunvericilik əsasında toplanır. CPM sübutların toplanmasının və müvafiq olaraq müxtəlif istintaq hərəkətlərinin aparılması qaydalarını tənzimləyir;

e) daxili inam əsasında yoxlanılan və qiymətləndirilən faktiki məlumatlardır;¹

Sübutlar - sübutetmənin vasitələri, obyektiv gerçəklikdə olan faktların müəyyən edilməsi, onun məqsədidir. Bu məqsədi həyata keçirməklə, işə görə obyektiv həqiqətin müəyyən olunması – cinayət mühakimə icraatının qanunauyğun nəticəsidir.²

Sübutetmə prosesinin ən son mərhələsi daxili inam əsasında sübutların qiymətləndirilməsidir. Sübutetmə prosesi sübutların qiymətləndirilməsi ilə başa çatır. Bu baxımdan sübutların qiymətləndirilməsi sübutetmə prosesinin bir növ yekun mərhələsini təşkil edir.

Sübutların qiymətləndirilməsi istintaq və məhkəmə araşdırmasının müəyyən məqsədə yönləndirilməsinin, qanuni və əsaslı prosesual qərarlar qəbul edilməsinin, cinayət qanununu düzgün yerinə yetirilməsinin zəruri şərtlərinə xidmət edir.³

¹ Уголовно-процессуальное право РФ/ Учебник под ред. П.А. Лупинской, изд. 3-е, перер. и доп.– М.: Юрист, 1998.- с. 163.

² Резник Г.М. – Оценка доказательств по внутреннему убеждению в советском уголовном процессе. М., 1977, стр. 24

³ Белкин Р.С., Винберг А.И. и др. «Теории доказательств советском уголовном процессе.» М., 1973 стр. 427

Sübutları qiymətləndirməklə cinayət prosesinin hər bir mərhələsində toplanmış faktiki məlumatlara yekun vurulur və yalnız alınan nəticələr əsasında müvafiq qərar qəbul edilir.

Beləliklə, sübutların qiymətləndirilməsi idrak fəaliyyətidir və o məntiqi təfəkkürün qanunlarından əmələ gəlir. Qiymətləndirilmənin özü məntiqi, sübutların qiymətləndirilməsinin mahiyyətinə xidmət edən mühakimə formasında çıxış edir. Sübutları qiymətləndirərkən biz adətən bir neçə mühakimədən əmələ gələn vasitəli nəticəni nəzərdə tuturuq. Bu nəticə özündə fakt haqqında məlumatların konsentrasiyası təsəvvürünü yaradır.

Sübutların qiymətləndirilməsi təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və məhkəmənin məntiqi formada həyata keçirdiyi, təfəkkürün elmi metodlarına əsaslanaraq həqiqətin müəyyən olunmasına yönələn idrak fəaliyyətini ifadə edir.⁴

Ifadə edilmiş fikir bizə növbəti nəticəni çıxarmağa imkan verir. Sübutların qiymətləndirilməsi müstəntiqin, prokurorun, hakimin əqli fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət zamanı onlar qanunu və hüquq düşüncəsini rəhbər tutaraq, daxili inam əsasında hər bir sübutu ayrılıqda və bütün sübutları birlikdə qiymətləndirərək onların iş üzrə yekun nəticəyə üçün aidiyyətini, mümkünlüyünü, mötəbərliyini və kifayət etməsini müəyyən edirlər.

Sübutların qiymətləndirilməsi cinayət prosesinin bütün mərhələləri ərzində həyata keçirilir: yəni, təhqiqat və ibtidai istintaq prosesində, həmçinin cinayət işinə məhkəmə baxışı zamanı. Sübutların qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsində həmçinin qeyd edilir ki, hər bir sübut mənsubiyyəti, mümkünlüyü, mötəbərliyi üzrə qiymətləndirilməlidir. Cinayət təqibi üzrə toplanmış bütün sübutların məcmuyuna isə ittihamın həlli üçün onların kifayət etməsinə əsasən qiymət verilməlidir.

Sübutların qiymətləndirilməsi anlayışı artıq qeyd edildiyi kimi özündə sübutların mümkünlüyünün müəyyən edilməsini ehtiva edir. Sübutların mümkünlüyü onların qanuni yolla əldə edilməsi, mötəbərliyi, həqiqətin müəyyən edilməsi üçün istifadəsi mənasını verir. O hər şeydən əvvəl sübutların alındığı mənbələrin mümkünlüyü ilə müəyyən olunur. Qanunvericilik sübut mənbələrinin mükəmməl siyahısını təsbit edir və buna görə də qanunvericilikdə təsbit olunmamış mənbələrdən hər hansı bir şəkildə əldə edilmiş faktlar sübut kimi istifadə edilə bilməz. Bundan əlavə sübutların mümkünlüyü cinayət prosessual qanunvericiliyin bütün tələblərinə riayət etməklə əldə edilməsinə görə müəyyən edilir.

Sübutların mümkünlüyü və aidiyyəti bir-birləri ilə sıx əlaqəli məfhumlardır. Mümkünlük haqqında suala cavab axtararkən mütləq aid olan sübutlara baxılmalıdır, aid olan sübutlar isə mütləq mümkün olan sübutlar içərisindən seçilməlidir.

Təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və məhkəmə qarşısında, cinayət işi üzrə icraatın həyata keçirilməsi zamanı, bütün zəruri faktiki məlumatların toplanmasının təmin edilməsi məsələsi, həmçinin bu informasiyanın cinayət – prosessual qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq əldə edilib-edilməməsinin, onun sübutetmə predmeti ilə əlaqəsinin, prosessual qərarların (təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə, tutma, axtarış, götürmə və s.) qəbulu üçün sübutların toplanılmasına xidmət edə bilməsinin, iş haqqında mötəbər nəticə çıxarmaq üçün sübutetmə predmetini təşkil edən sübutların kifayət edib-etməməsinin, son nəticədə onların bütünlükdə və ayrı-ayrılıqda istintaq olunan iş haqqında etibarlı və tam informasiya təsəvvürünü yarada bilib-bilməsinin aydınlaşdırılması tapşırığı durur.

Daxili inam əsasında sübutların qiymətləndirilməsi prosessual fəaliyyətin icra edilməsində istintaq orqanlarının müstəqilliyini ehtiva edir. Sübutların qiymətləndirilməsində müstəntiqin müstəqilliyi Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 85.1 maddəsində göstərilir: “Cinayət təqibini həyata keçirərkən müstəntiq qanunun tələbini rəhbər tutaraq, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun göstərişlərinə və öz daxili inamına əsaslanaraq, zəruri prosessual qərarlar qəbul edir, istintaq və digər prosessual hərəkətlər həyata keçirir.”

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 145.2-ci maddəsində göstərilir: “Təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, hakim qanunu və ya vicdanını rəhbər tutaraq sübutların məcmusunun hərtərəfli, tam və obyektiv baxılmasına əsaslanmaqla öz daxili inamına görə sübutları qiymətləndirirlər.” Daxili inam iş üzrə toplanmış materiallar əsasında nəticələrin düzgünlüyü haqqında inamdır. Belə inam özbaşına, subyektiv, qeyri obyektiv olmamalı, şəxsiz müəyyən edilmiş faktlara əsaslanmalıdır.

Daxili inam metoduna sübutların qiymətləndirilməsinin əsas üsulu və prinsipi kimi, bu qiymətləndirilmənin kriteriyası kimi və qiymətləndirilmənin nəticəsi baxılır. Daxili inam əsasında sübutların qiymətləndirilməsi – prosessual fəaliyyətin necə uğurla başa çatdırılmalı olması sualının həlli üçün ən mühüm cavabdır. Sübutetmənin müxtəlif tərəflərini araşdırarkən

⁴ Белкин Р.С., Винберг А.И. и др. «Теории доказательств советском уголовном процессе.» М., 1973 стр. 427

daxili inamın, sübutların qiymətləndirilməsi ilə əlaqəsinin digər tərəflərin əlaqəsindən daha sıx olduğunu görürük. Bu predmetə nəzər salarkən ziddiyyətin “Daxili inam” kimi çoxcəhətli anlayışa müxtəlif cür yanaşmalara üstünlük verildiyi üçün yarandığını görmək olar. Daxili inam əsasında sübutların qiymətləndirilməsi haqqında mühakimənin göstərişi necədir?

Inamı a) müəyyən baxışa, hərəkətə kiminsə (o cümlədən öz-özünə) istiqamətlənməsi prosesi kimi, b) bu prosesin nəticəsi, yəni konkret fikir və ya nəticə kimi, c) insanın öz bililikləri, qərarları və hərəkətləri ilə əlaqəsi, o cümlədən inamın və əminliyin vəziyyəti kimi adlandırırlar.⁵

Sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi hər hansı qərar çıxararkən kənar təsirə yol verilməməsinə də nəzərdə tutur. Bu da onu tələb edir ki, istintaq orqanı və məhkəmənin gəldiyi nəticələr yalnız iş üzrə mövcud olan məlumatların xarakteri və bunların sübuti əhəmiyyəti ilə müəyyən edilməlidir. Heç bir vəzifəli şəxs, eləcə də məhkəmə toplanmış sübutlar barəsində məcburi göstərişlər verməyə, habelə işi qabaqcadan həll etməyə haqlı deyildir. Bununla bərabər heç bir sübut, hətta tam inandırıcı olsa da, əgər obyektiv məlumatlara ziddirsə, şəxsiz müəyyən edilmiş faktlara uyğun gəlmirsə çıxarılan qərarın əsasını təşkil edə bilməz.⁶

Sübutların qiymətləndirilməsinin səlahiyyətli şəxslərə həvalə edilməsi, işin icra edilməsi o deməkdir ki, sübutların qiymətləndirilməsi zamanı həmin şəxslərin müstəqilliyi, azadlığı və hər bir kənar təsirdən uzaq olması təmin edilməlidir.

Daxili inam hər cür xarici məcburiyyəti istisna edir və inamın bu xüsusiyyəti “daxili” sözünü özündə ehtiva edir və aşağıdakıları tələb edir:

- a) sübutların qiymətləndirilməsinin hər bir vəzifəli şəxs üçün qeyri məcburiliyi, digər şəxs işi öz icraatına qəbul edərkən həmin iş üzrə sübutların yenidən qiymətləndirilməli olması;
- b) sübutların qiymətləndirilməsinin bir birinin ardınca gələn yuxarı prosesual instansiyalar üçün qeyri məcburiliyi, və prosesin növbəti pillələrində əvvəlki qiymətləndirilmənin düzgünlüyünün yoxlanılmasının vacibliyi (müstəntiqin gəldiyi nəticələrin prokuror tərəfindən və s. yoxlanılması);
- c) yuxarı prosesual instansiyalar tərəfindən sübutların qiymətləndirilməsi zamanı gəlinən nəticələrin iş icraatında olan aşağı instansiyalar üçün qeyri məcburiliyi, və ayrı-ayrı sübutların

və ya bütün sübutların cəminin qiymətləndirilməsi haqqında göstərişlər verilməsinin yolverilməzliyi;

- d) prosesin müxtəlif iştirakçıları tərəfindən izahatlarda, qərarlarda, rəylərdə verilən sübutların qiymətləndirilməsinin iş icratında olan şəxs üçün qeyri – məcburiliyi (bu əlbəttə o demək deyildir ki, müdafiəçinin, zərərçəkmiş şəxsin, təqsirləndirilən şəxsin təqdim etdiyi sübutlar müstəntiq, prokuror, hakim üçün əhəmiyyətsizdir. Bu sadəcə olaraq o deməkdir ki, heç bir sübutun əvvəlcədən müəyyən edilmiş qüvvəsi yoxdur. Diqqət yetirmək lazımdır ki, onların əvvəlcə mühakiməsi və qiymətləndirilməsi daha düzgün nəticəyə gəlməyə, hər-tərəfli, tam, obyektiv istintaq aparılmasına imkan verir. Söhbət ondan gedir ki prosesin hər bir iştirakçısının fikrini öyrənib qeydə almaq lazımdır, lakin onların ardınca başqalarına fikir vermədən getmək və onları ayrıca qiymətləndirmək lazım deyil);
- e) cinayət prosesindən kənar orqanlar və şəxslər tərəfindən verilmiş qiymətləndirilmənin qeyri – məcburiliyi (məsələn, müxtəlif təşkilatların vəzifəli şəxslərin, ictimaiyyətin aparıcı üzvləri) və başqa şəxslər tərəfindən iş icraatında olan şəxsə qarşı təzyiqlərin yolverilməzliyi;⁷

Sübutların qiymətləndirilməsindəki müstəqillik, müstəntiqə, qarşıya qoyulmuş sualların həll olunmasında müstəntiqin fikri ilə istintaq orqanının rəhbəri və ya prokurorun göstərişləri arasındakı ziddiyyətlərin həllində qanunla müəyyən edilmiş qaydada imkanlar verir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının CPM – nin 85.5 – ci maddəsinə görə “İbtidai istintaq apararkən müstəntiq təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi, qətimkan tədbirinin seçilməsi, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, cinayətin tövsifi, ittihamın həcmi, işin icraatına xitam verilməsi və ya məhkəməyə göndərilməsinə dair prokurorun göstərişi, yaxud qərarı ilə razılaşmadıqda öz əsaslandırılmış etirazını yuxarı prokurora göndərməyə haqlıdır. Bu halda yuxarı prokuror onun dəlilləri ilə razılaşır və aşağı prokurorun yazılı göstətişlərini ləğv edir və ya onun dəlilləri ilə razılaşmayaraq ibtidai istintaq aparılmasını digər müstəntiqə tapşırır.”

Sübutların qiymətləndirilməsindəki müstəqillik başqa bir tərəfdən ona görə əhəmiyyətlidir ki, bu və ya digər sübutun mənası və qüvvəsi haqqında əvvəlcədən müəyyən edilmiş qayda yoxdur. Bu müddəaya,

⁵ Белкин Р.С., Винберг А.И. и др. «Теории доказательств советском уголовном процессе.» М., 1973 стр. 474

⁶ Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi, Mirağa Cəfərquliyev, Qanun – 2002 səh.311

⁷ Белкин Р.С., Винберг А.И. и др. «Теории доказательств советском уголовном процессе.» М., 1973 стр. 477

bir sübutun digərlərinə nisbətən üstünlüyü, mövcud vəziyyətdə sübutların müəyyən növünün keyfiyyəti haqqında göstərişin olmadığı bütün sübutetmə sistemində ardıcılıqla riayət olunur.

Qanunvericilikdə sübut növləri “vacib” və “ikinci dərəcəli” növlərə bölünür. Sübutların hər hansı bir şəkildə belə bölgüyə ayrılmasına cəhdlər edilməsi (məsələn, təqsirləndirilən şəxsin ifadəsini ikinci dərəcəli sübut hesab edib, eksperin rəyini əsas sübut kimi qəbul etmək) heç bir sübutun qabaqcadan müəyyən olunmuş qüvvəsinin olmaması barədə nəzəriyyəyə və bu barədə qanunun göstərişinə ziddir. “Sübutetməyə qeyri tənqidi münasibətin yolverilməzliyi” haqqında müddəaya istintaq və məhkəmə təcrübəsində ardıcılıqla riayət olunur.

Yuxarıda şərh olunanlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, daxili inam bütün növ xarici məcburiyyətlərdən azaddır və həqiqətin müəyyən edilməsinin formal göstərişlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu, sübutların qiymətləndirilməsinin vacib şərtidir və sübutların qiymətləndirilməsinə yanaşmanı xarakterizə edir.

Fərdi biliklərin zənginliyi təfəkkür prosesi üçün zəruri olan, sübutların qiymətləndirilməsinin təminatını təşkil edən materiallar verir. Eyni zamanda bu biliklər alınmış nəticələrin yoxlanılması üçün alət rolunu oynayır, hər hansı qiymətləndirmənin düzgünlüyünü yoxlamağa kömək edir, dəqiqləşdirilmiş mühakimələrin vacibliyi və çıxarılmış nəticələrin səhvliliyi arasındakı ziddiyyətlərin həll olunmasına imkan verir.

Daxili inam əsasında sübutların qiymətləndirilməsinə biz proses kimi baxdıq. Lakin, daxili inamın çoxmənalı anlayışı sübutların qiymətləndirilməsinə və onun nəticələrini xarakterizə edir. Daxili inamın sübutların qiymətləndirilməsi prosesi kimi və daxili inamın bu qiymətləndirmənin nəticəsi kimi anlayışları arasında sıx əlaqə vardır. Daxili inam əsasında sübutların qiymətləndirilməsinin yekunu son nəticədə ona xidmət edir ki, bu qiymətləndirmə əsasında yaranan nəticə axtarılan həqiqətin özü olsun.

İstintaq fərziyyələrinin qurulması və yoxlanılmasında daxili inamın rolu

İstintaq fərziyyələrinin qurulması cinayət prosesual fəaliyyətin uğurla başa çatdırılması üçün çox mühüm mərhələdir. İstintaqın planlaşdırılmasında mühüm rol oynayan və istintaq zamanı qurulan fərziyyələr mühüm əhəmiyyətə malikdir. Fərziyyələrin yoxlanılması və qurulması istintaqın planlaşdırılmasının əsasını təşkil edir. Fərziyyələr vasitəsilə istintaqın istiqaməti, habelə iş üzrə aydınlaşdırılmalı olan halların dairəsi müəyyən edilir. İstintaq fərziyyələri müstəntiqin fəaliyyət dairəsini istiqamətini və xarakterini müəyyənləşdirir. Fərziyyələrin əhəmiyyətindən bəhs edərkən

onların bütün cinayət işləri üzrə istintaq zamanı irəli sürülməsinin zəruri olub olmaması məsələsi də diqqətə cəlb edir.

Hüquq ədəbiyyatında bu sahədə dəqiq fikir yoxdur, bəzi müəliflər hesab edirlər ki, istintaq fərziyyələri bütün cinayət işləri üzrə irəli sürülür, çünki nə qədər ki, ibtidai istintaq başa çatmamışdır, müstəntiqin tədqiq olunan hadisəyə dair mülahizəsi ehtimal xarakteri daşıyır və onun sübuta yetirilməsi tələb olunur. Başqa müəliflər isə göstərlirlər ki, fərziyyələrin bütün cinayət işləri üzrə istintaq zamanı irəli sürülməsinin zəruri olub olmaması barədə sualın qoyuluşunda məntiqsizlik vardır. Çünki iş üzrə bu və ya digər hal tamamilə aydınsa, onda həmin hallara dair fərziyyələrin qurulması mənasızdır. Fərziyyələrin bütün cinayət işləri üzrə qurulmasını zəruri hesab etmək daha düzgündür. Belə ki, ibtidai istintaqı aparan müstəntiq, habelə cinayət işinə baxan məhkəmə iş üzrə heç bir faktın bilavasitə müşahidəçisi olmur. Buna görə də onlar iş üçün əhəmiyyətli olan hər hansı bir faktı yalnız digər faktların köməyi ilə sübut etdikdən sonra müəyyən nəticəyə gələ bilirlər. Hətta istintaq zamanı hər hansı bir faktın tam aydın olması belə həmin işlər üzrə fərziyyələrin qurulması ehtiyacını aradan qaldırmır. Bu fikrə gəlməyə qanunvericiliyin mövqeyi də əsas verir. Belə ki təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinə görə də hətta şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa da onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. Belə ki, qanunvericilik bizi dolayısı ilə iş üzrə bütün fərziyyələri yoxlamağa və hər bir fərziyyə üzrə dəqiq araşdırma aparmağa məcbur edir.

Sübutların qiymətləndirilməsinin əsasında istintaq fərziyyələri durur və onların birinin bütün digərlərini inkar etməsinin təsdiq edilməsinə sübutların kifayət edib – etməməsi aydınlaşdırılır.

Sübutların qiymətləndirilməsi zamanı yaranan fərziyyələrə aid olan spesifik xüsusiyyətlər vardır:

- bu fərziyyələr aid olduqları hər hansı bir elmin ümumi müddəaları və qanunlarına uyğun gəlməli, onlarla ziddiyyət təşkil etməməlidir;
- fərziyyələr arasında məntiqi ziddiyyət olmamalıdır;
- cinayət hadisəsinin ayrı-ayrı halları barədə irəli sürülən fərziyyələr bütünlükdə həmin hadisəyə aid olan ümumi fərziyyəyə uyğun gəlməlidir;
- fərziyyələr elə qurulmalıdır ki, onların məhz istintaq hərəkətləri vasitəsi ilə yoxlanılması mümkün olsun;
- fərziyyələrin yoxlanılmasının mümkünlüyü real olmalıdır;
- fərziyyələr yalnız faktiki məlumatlara əsaslanmalıdır;
- fərziyyələrin qurulması üçün kifayət qədər əsas olmalıdır;

- fərziyyələrin irəli sürülməsi konkret faktın müəyyən edilməsindən ötrü zəruri olmalıdır;
- fərziyyə dəqiq formulə edilməli, alternativ xarakter daşımamalı və konkret olmalıdır;

Fərziyyələrin qurulmasında əməli idrak prosesinin digər sahələrində qurulan hipotezlərdə olduğu kimi təfəkkürün məntiqi üsulları tətbiq olunur. Bu məntiqi üsullara analiz, sintez, induksiya, deduksiya və analogiyanı misal göstərmək olar.

Fərziyyələrin qurulmasında intuisiyadan istifadə edilməsi isə düzgün deyil. Çünki fərziyyələrin qurulması üçün konkret əsas olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq istintaq fərziyyələrinin əsaslarını aşağıdakı üç qrupa bölmək olar: 1)prosessual üsulla əldə edilən faktiki məlumatlar(sübutlar) 2)əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən məlumatlar 3)təsadüfi mənbələrdən əldə edilən məlumatlar.

Göründüyü kimi fərziyyələrin əsası həm prosessual, həm də qeyri prosessual yollarla əldə edilən məlumatlar təşkil edə bilər. Bu baxımdan əməliyyat-axtarış hərəkətləri, habelə təsadüfi mənbələrdən alınan məlumatlar əsasında istintaq fərziyyələrinin qurulması heç də qanunçuluğun pozulması kimi qiymətləndirilə bilməz. Çünki fərziyyə irəli sürmək hələ iş üzrə hallara dair hüquqi nəticəyə gəlmək demək deyildir. Odur ki, istintaq fərziyyəsi qeyri-prosessual yolla əldə edilən əsaslar üzərində də qurula bilər. Belə əsaslarla fərziyyələrin qurulmasına yol verilməsi müstəntiqin cinayətlərin üstünü aşmaq imkanını genişləndirir və istintaq prosesində onun təşəbbüskarlığına imkan yaradır.

Fərziyyələrin qurulmasında fərziyyələr çoxluğu prinsipinə əməl etmək lazımdır. Fərziyyələr çoxluğu zərurəti hər şeydən əvvəl fərziyyə anlayışının məntiqi təbiəti və mahiyyəti ilə bağlıdır. Fərziyyə o vaxt irəli sürülür ki, konkret faktı müəyyən etmək üçün əldə edilən məlumatlar kifayət etmir. əgər həmin məlumatlar faktın yəqinliyi üçün kifayət etmirsə, deməli onların vasitəsi ilə həmin faktın bir neçə variantda izahı mümkündür. Bu isə onu göstərir ki, vahid fərziyyə ola bilməz. Digər tərəfdən “fərziyyənin vahid olması” anlayışı məntiqi cəhətdən ziddiyyətlidir. əgər əldə olunan materiallardan yalnız bir nəticə çıxarmaq mümkündürsə, onda həmin nəticə fərziyyə deyil, əsil həqiqətin özüdür.

Beləliklə fərziyyələr obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi baxımından bütün işlər və iş üzrə mühüm əhəmiyyəti olan bütün hallar üzrə, həm də fərziyyələr çoxluğu prinsipinə əsasən qurulmalı və yoxlanılmalıdır.

Fərziyyələr iş üzrə ehtimal olunan faktların və halların əsl gerçəkliyi ifadə edib-etməməsini müəyyənləşdirmək üçün yoxlanılır. Fərziyyələrin yoxlanılması

dedikdə onlardan irəli gələn nəticələri faktiki hallarla deduksiya üsulu ilə müqayisəsi başa düşülür.

Əsl gerçəkliyin üzə çıxarılması üçün : 1) iş üzrə hallara dair mümkün olan bütün fərziyyələr qurulmalıdır; 2) bütün fərziyyələr dəqiq və hərtərəfli yoxlanılmalıdır; 3) fərziyyələrin birindən savayı, qalan bütün fərziyyələr toplanmış sübutlarla inkar olunmalıdır; 4) fərziyyələrdən yalnız biri toplanmış sübutlar vasitəsilə tam təsdiq olunmalıdır; 5) həmin fərziyyə iş üzrə bütün hallardan çıxarıla bilən yeganə nəticə olmalı, bu hallara tam uyğun gəlməli və onları tam izah etməlidir. Yuxarıda sadalanan bu şərtlərə kompleks riayət olunmalıdır. İş üzrə mümkün olan bütün fərziyyələrin qurulması zəruriliyi şübhəsiz olub, heç bir mübahisə doğurmur. Çünki əgər cinayət işinə dair halların izahı üzrə hər hansı bir ehtimal yoxlanmazsa, həmin hallar tam və ya hərtərəfli müəyyən edilə bilməz.

Fərziyyələrin yoxlanılma üsul və vasitələri onların hansı növə aid olması ilə müəyyən edilir. Məhkəmə və istintaq fərziyyələri istintaq hərəkətlərinin vasitəsi ilə yoxlanılır. Bu zaman əməliyyat-axtarış vasitələrindən istifadə edisə də onlar köməkçi xarakter daşıyırlar. əməliyyat – axtarış fərziyyələrinin yoxlanılması zamanı isə başlıca olaraq əməliyyat-axtarış üsullarından və vasitələrindən istifadə edilir. Bu fərziyyələrin yoxlanılmasında prosessual vasitələrdən istifadə edilsə də onlar mühüm xarakter daşıyırlar.

Məhkəmə və istintaq fərziyyələrinin yoxlanılması zamanı xüsusi biliklərdən ekspertizanın həyata keçirilməsi və ya mütəxəssisin istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinə cəlb olunması vasitəsilə istifadə edilir. Əməliyyat-axtarış fərziyyələrinin yoxlanılması zamanı isə xüsusi biliklərdən qeyri-prosessual formada istifadə edilir.

Fərziyyələrin yoxlanılması prinsiplərindən biri ondan ibarətdir ki, öz təsdiqini tapan vahid fərziyyə qalanlarını inkar etməlidir. Bundan başqa aşağıdakı hallarda fərziyyə özlüyündə inkar olunmuş hesab edilə bilər: 1) onu istisna edən faktiki məlumatlar ortaya çıxdıqda; 2) çıxarılan nəticələr həqiqətə uyğun gəlmədikdə və ya faktın müəyyənləşdirilməsi üçün kifayət etmədikdə; 3) fərziyyələrin yoxlanılmasına ehtiyac qalmadıqda.

Bir qayda olaraq istintaq fərziyyələri növbə ilə deyil, paralel surətdə yoxlanılmalıdır. Məhz belə olduqda ortaya çıxan hər hansı bir yeni məlumatın ayrı-ayrı fərziyyələrlə qarşılıqlı əlaqəsi düzgün qiymətləndirilə bilər. əksinə müstəntiq ayrıca bir fərziyyənin üzərində yoxlama apardıqda başqa fərziyyələr nəzərdən qaşırıla bilər. Digər tərəfdən fərziyyələr paralel yoxlanmadıqda müstəntiqin yoxladığı konkret fərziyyəyə əsassız üstünlük verilməsi halları da mümkündür.

Belə düşünmək düzgün deyildir ki, fərziyyələrin paralel yoxlanılması müstəntiq üçün praktiki cəhətdən çətin və buna görə də o, fərziyyələri növbə ilə ayrılıqda yoxlamalıdır. Əksinə, fərziyyələrin paralel yoxlanması müstəntiqin istintaq müddətinə riayət etməsini təmin edir, digər tərəfdən və ən başlıcası, paralel yoxlamanın səmərəliliyi fərziyyələrin mahiyyətindən irəli gəlir. Çünki fərziyyələrin qarşılıqlı əlaqəsini yalnız paralel yoxlama üsulu ilə müəyyən etmək olar.

Bununla belə paralel yoxlama heç də fərziyyələrin yoxlanılmasının yeganə üsulu deyildir. Konkret vəziyyətdən asılı olaraq fərziyyələrin ayrıca yoxlanılması da səmərəli nəticə verə bilər. Məsələn təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin aparılması ilə bağlı olan fərziyyələrin əvvəlcə yoxlanılması daha əlverişlidir. Çünki belə fərziyyələrin yoxlanılmasının gecikdirilməsi bəzən yoxlama üzrə aparılan istintaq hərəkətlərinin (axtarış, götürmə, hadisə yerinin müayinəsi və s.) heç bir nəticə verməməsinə gətirib çıxara bilər.⁸

Yoxlama nəticəsində təsdiq olunan fərziyyələrin həqiqiliyinə əmin olmaq üçün cinayət hadisəsinin yoxlanılan halı ilə bağlı bütün mümkün fərziyyələr irəli sürülməlidir. Təsdiq olunmuş fərziyyə yeganə həqiqi fərziyyə olmalı və həmin halla bağlı qurulmuş bütün fərziyyələri inkar etməlidir. Təsdiq olunmuş fərziyyədən məntiqi qaydada çıxarıla bilən nəticələr hərtərəfli yoxlanılıb sübuta yetirilmiş olmalıdır və fərziyyə iş üzrə məvcud olan digər hallar ilə ziddiyyət təşkil etməlidir. Yalnız bu şərtlərə əməl etdikdə yoxlanılmış və təsdiq olunmuş fərziyyələrin obyektiv reallığı özündə əks etdirdiyini qəbul etmək olar.

Beləliklə sübutların qiymətləndirilməsi prosesini axtarılan faktın sübut edilməsində daxili inamın formalaşması prosesi kimi müəyyən etmək olar. Cinayət-mühakimə icraatının əsas mərhələlərindən biri olan sübutların qiymətləndirilməsi, sübutetmə prosesinin əvvəlki mərhələlərinə - sübutların toplanması və yoxlanılmasına yekun vurmaqla cinayət işinin sonrakı taleyinə həlledici təsir göstərir. Yəni məsələn, ibtibai araşdırmada sübutların qiymətləndirilməsi prosesində şəxsin təqsirliliyi barədə nəticəyə gəlinərsə, iş ittiham aktı ilə baxılması üçün məhkəməyə göndərilir, əgər daxili inam əsasında sübutların qiymətləndirilməsi nəticəsində şəxsin təqsirsizliyi barədə nəticəyə gəlinərsə onun barəsində icraata xitam verilir.

Daxili inam əsasında sübutların qiymətləndirilməsinin son nəticəsinin keyfiyyətli alınması məntiqi, fəlsəfi və psixoloji aspektlərdən asılıdır. Fəlsəfi baxımdan daxili inamın mahiyyəti istintaq predmetindən - istintaqın ümumi mənzərəsinin asılı olduğu gerçəkliyin konkret faktlarından asılıdır. Daxili inamın

fəlsəfi aspekti ilə onun məntiqi aspekti sıx əlaqədədir. Onu açmaq - sübutların qiymətləndirilməsindən nəticələrin formalaşdırılmasının formal-məntiqi strukturunu göstərmək mənasını verir. Daxili inam həmçinin mürəkkəb psixoloji kateqoriyadır. Burada obyektiv və subyektiv amilləri mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Daxili inam sübut məlumatlarının dərk edilməsi prosesində formalaşır. İşdə olan faktiki məlumatlar nə qədər tam və dəqiq dərk edilərsə, daxili inam bir o qədər inandırıcı və əsaslı olacaqdır. Məhz iş üzrə toplanan məlumatların mükəmməl və hərtərəfli dərk edilməsi inamın obyektiv cəhətini təşkil edir. Ancaq bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, heç də bütün öyrənilən və dərk olunan hallar həmişə inama çevrilmir. Dərk olunan məlumatların məzmununa, faktların seçilməsinə münasibət və onları şərh etmək inamın zəruri elementləridir. Bu isə həmişə subyektiv xarakter daşıyır. Daxili inam subyektiv mövqeyindən, zehni səviyyəsindən, əxlaqi prinsiplərindən və baxışlarından asılıdır. Daxili inam öz xarakterinə görə çıxarılan nəticələrin tam düzgünlüyünə inam vəziyyətidir. Belə vəziyyət cinayət işinin hallarının dərk edilməsi və sübut məlumatlarının araşdırılması prosesində əmələ gəlir. İş üzrə məlumatlar toplandıqca və dərk edildikcə, inamsızlıq və şübhələr inam hissi ilə əvəz edilir, tam olmayan inam inam möhkəm inama çevrilir.

Sübutların toplanması, araşdırılması və qiymətləndirilməsini bir-birindən şərti olaraq ayırmaq olar. Əslində isə sübutetmənin bütün mərhələləri qarşılıqlı əlaqədədirlər. Buna görə də sübutların qiymətləndirilməsi təkcə sübutetmənin tamamlayıcı mərhələsinə xas olmayıb, bütün sübutetmə prosesi boyu özünü göstərir. Hər bir cinayət işi üzrə sübutlar ayrılıqda, sonra isə məcmu halında qiymətləndirilməlidir. İstintaq orqanı və məhkəmə iş üzrə məlumatları təhlil etdikdən sonra həmin sübutların qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdıraraq hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktların mövcud olub - olmaması haqqında nəticə çıxarırlar.

Unutmaq lazım deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin tələblərinə görə həll olunmayan şübhələr təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə həll edilir. Buna görə də sübutları qiymətləndirərkən təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və məhkəmə tamamilə obyektiv olmalı, təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinə dönmədən əməl etməli və heç vaxt cinayəti törətməkdə təqsirləndirilən şəxs barəsində əvvəlcədən ittihamedicini mövqedə dayanmamalıdırlar.

Tural İbrahimov,
Ağdaş rayon prokuroru
adliyyə müşaviri.

⁸ "Kriminalistika", Dərslük, "Qanun" nəşriyyatı, Bakı - 2010 səh 251